

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת וארא, תשע"ג

מספר 1,000

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות

ע"ש הלנה ופאול שולמן

תיארוך מכות מצרים

נריה גוטל

עיון במקרא עצמו כמעט שאינו נותן מענה לשאלה באלו חודשים אירעו מכות מצרים ומה היה אורכן. פסוקי התורה מספקים עוגנים ספורים וחלקיים בלבד, והברור ביותר הוא על המכה האחרונה, מכת בכורות, אשר אירעה בליל היציאה ממצרים, היינו ליל חמישה עשר בניסן (שם' יב:כט) ונמשכה פרק זמן קצר. על המכה התשיעית, מכת חושך, איננו יודעים בדיוק מה היה תאריכה אך יודעים מן הפסוקים שהיא נמשכה שלושה ימים (שם י:כב).¹ וכך בעניין המכה הראשונה, מכת דם: אנו יודעים שנמשכה שבעה ימים (שם ז:כה). אשר למכה השביעית, מכת ברד, אנחנו יודעים שהיא אירעה, כנראה, בתקופה שבה "השַׁעֲרָה אָבִיב וְהַפְּשֵׁתָה גְבַעַל... וְהַחֹטָה וְהַפְּסֻמָּת... אֶפִּילַת" (שם ט:לא-לב), אבל על שאר המכות אף מידע כזה לא קיים. לא בכדי כתב ראב"ע (שם ט:י) כי לפי פשוטו של מקרא אם "אחר הכתוב נרדוף", הרי "אין לנו דרך לדעת באיזה חודש בא משה והתחילו המכות". הוא מציין שם כי "רק אם היתה קבלה ביד חכמינו הקדושים קבלנו ושמענו". ואכן, כדרכם ביקשו חז"ל למלא פער זה ולהשלימו, אם לאור מסורות אם לאור דרשות, אם בשילובן.

רבי עקיבא קבע במשנה (עדיות ב:י) כי "משפט המצריים שנים עשר חודש". אם משפט זה על אודות "משפט המצריים" יתפרש כנוגע לעשר המכות, הרי מכלל העובדה שהמכה האחרונה אירעה בניסן, נוכל להסיק שהראשונה, מכת דם, אירעה בחודש אייר של השנה הקודמת. ואכן, כך הובא בסדר עולם (פרק ג)² הכולל גם ביסוס מקראי: "מכות מצרים י"ב חדשים שנאמר (שם' ה:יב) 'וַיִּפֹּץ הָעָם וּגּוֹ', אימתי דרכו של תבן? באייר³ והם יצאו בניסן, לקו המצריים עשר מכות כל י"ב חודש". כלומר בעל סדר עולם תוכף זה לזה⁴ את השעבוד האחרון של ישראל במצרים "לְקִשְׁשׁ קֶשׁ לְתַבְּנָן" (שם) למכה הראשונה שניחתה על המצרים, מכת דם, ומשזה באייר – "דרכו של תבן", הרי על כורחך גם זה: מכת דם באייר. דא עקא, הדברים טעונים בירור אפילו רק מחמת פריסתן של עשר מכות על שנים עשר חודשים, חלוקה שאומרת דרשני. זאת ועוד, בדברי חז"ל מוצאים עוד נתון חשוב שיש להביא בחשבון: משך כל מכה ומכה. חז"ל מזה ופרשני מקרא מזה דנו לא מעט בשאלת משך המכות, ונאמרו בזה כמה שיטות.

* הרב פרופ' נריה גוטל מרצה בבית הספר לחינוך ומשמש נשיא מכללת אורות ישראל.

¹ לפשוטו של מקרא. עם זאת בדברי חז"ל ובכמה פרשנים אנחנו מוצאים כי מדובר בשישה ימים, זאת כביאור לתיאור: "וַיְהִי חֹשֶׁךְ-אֲפֹלָה... שְׁלֹשֶׁת יָמִים. לֹא-רְאוּ... וְלֹא-קָמוּ... שְׁלֹשֶׁת יָמִים" (שם' י:כב-כג) המתווספים זה על זה. ראו שמות רבה יד, ג; תנחומא בא, ג ועוד, וכן רש"י על אתר, אם כי גם במדרשים היו שהכריעו ג' ימים, ראו ויקרא רבה סוף י; פסיקתא דר' כהנא, ז ועוד.

² דבריו הובאו בפירושו של הראב"ד על משנת עדיות, שם; תוספות יום טוב, שם; סדר הדורות ועוד.

³ במדרש "שכל טוב" הוסיף: "והני מילי דתבן מצוי בשדות באייר בארץ מצרים, משום דהיא חמה משאר ארצות".

⁴ בעל "סדר עולם" עושה זאת הגם שמספר פסוקים לא קטן מבדיל בין גזרת הקש והתבן ובין מכת הדם. להלן נראה שפרשנים מסוימים אכן סברו שאין הכוונה למכת דם שאז החלה אלא ל"משפט המצריים", ומכת דם עצמה אכן הייתה מאוחרת ממנו.

במדרש (שמות רבה ט, יב) ⁵ נחלקו ר' יהודה ור' נחמיה: "אחד מהם אומר כ"ד ימים היה מתרה בהם עד שלא באה המכה וז' ימים המכה משמשת בהם, ואחד מהם אומר ז' ימים מתרה בהם וכ"ד ימים היתה המכה משמשת בהם" – סך הכול חודש למכה. גם לא מעט מפרשני המקרא קבעו חודש לכל "מכה". לדוגמה, רש"י (שמות ז: כה) לומד ממכת דם לשאר המכות ומכריע אפוא "שהיתה המכה משמשת רביע חודש, ושלושה חלקים היה מעיד ומתרה בהם".⁶

ואולם ראב"ע (שם) כתב את ההיפך הגמור: "הזכיר זה (היינו את משכה של מכת דם) בעבור שעמדה זאת המכה ימים רבים ולא כן בשאר המכות". ושוב הדגיש (שם ט: י): "ובעבור שהמכה הראשונה עמדה ז' ימים לא נלמוד ממנה על דרך הפשט שככה עמדה כל מכה". לדידו, אם "אחר הכתוב נרדוף", הרי "ידוע כי מכת הדבר היתה שעה אחת,⁷ ומכת החשך ג' ימים". ועוד טען ראב"ע (שם י: ה): "אמר יפת, כי ימים רבים בין מכת הברד למכת הארבה, בעבור הצומח לכם מן השדה". כלומר אחר שבמכת הברד נאמר כי "וְאֵת פֶּלֶא עֶשֶׂב הַשָּׂדֶה הִפָּה הַפֶּרֶד וְאֵת-פֶּלֶא-עֵץ הַשָּׂדֶה שָׁפַר" (שם ט: כה) ובארבה כתוב "וְאֶכְלֵ אֶת-פֶּלֶא-הָעֵץ הַצֹּמֵחַ לָכֶם מִן-הַשָּׂדֶה" (שם י: ה), והרי ודאי שצריך פרק זמן לא מבוטל עד שיצמח מחדש מה ששיבר הברד, הרי על כוונת חלפו "ימים רבים" בין שתי מכות אלה.⁸ חלוק עליו הרמב"ן (שם י: ד), שלדעתו "לא היו ימים רבים ביניהם רק מעט... הברד בחודש אדר בשנה ההיא... ואחרי כן בחודש ימים בניסן צמחה החיטה והכוסמת... בא הארבה ואלו פרחיהם והשחית הכל... ובחודש הזה בעצמו נגאלו".⁹ גם מהרשב"ם (שם ז: כה) עולה שרק "מכת היאור" – מכת דם, נמשכה שבעה ימים, וכך "חזקוני": "לפי סברת שיקול הדעת יש פתחון פה לבעל דין לחלוק ולומר על מכת דבר וברד שלא שמשו רביע החדש". מדרש הגדול (שם), בשם ר' יהודה, הילך בין השיטות: מחד גיסא "כל מכה ומכה... היתה שוהה שלושים יום",¹⁰ ומאידך גיסא "חוץ מן החשך שלא היה אלא שלשת ימים ומכת בכורות רגע". מדרש "שכל טוב" (שם) קובע תחילה דעה הפוכה, שמכת דם היא "בנין אב" לשאר המכות, ואולם בהמשך מביא דעה שלפיה המכות החלו רק בחודש שבט (שלכן נקרא שבט, מלשון שבט ההכאה),¹¹ וכל מכה נמשכה שבוע אחד בלבד: עשר מכות לעשרה שבועות – ארבע מכות בחודש שבט, ארבע באדר, ושתיים בניסן; המדרש עצמו אינו מקבל חלוקה זו בטענה – "לא מסתבר".¹²

כאמור, נקודת המוצא להיקף שנים עשר חודשי מכות מצרים נסמכה על המשנה ועל האמור בסדר עולם. ואולם במדרש שמות רבה (ה, יט) נאמר: "וַיֵּצְאוּ נְגִישֵׁי הָעָם וְשִׁטְרֵי"וֹ (שם ה: ז) – כיון שגזר כן הלך משה למדין ועשה ששה חדשים", ובמקבילות נאמר שמדובר בשלושה חודשים.¹³ הגר"א בביאורו ל"סדר עולם" (שם) ובדבריו על מניין זה של שנים עשר החודשים של "משפט מצרים" העיר והדגיש: "לאו מכות מצרים היה י"ב חודש, שהם התחילו באייר, וג' חדשים נתעכב משה במדין באותה שנה, אלא משעה שנדבר עמו בסנה חושב אותם למכות מצרים. ורש"י ז"ל כתב שי"ב היו המכות ואינו נראה". אם כן הגר"א חלוק על רש"י וסיעתו. לדידו, "משפט מצרים" הוא מונח רחב ומקיף מ"מכות מצרים", ומשפט זה נפתח הרבה לפני מכת דם, כבר "משעה שנדבר עמו בסנה". המכות עצמן החלו אפוא רק לאחר שלושה

⁵ וכך בתנחומא וארא יג; תנחומא ישן שם יד; דברים רבה ז, ט ועוד, כולל גם ניסוחים קרובים, למשל בילקוט שמעוני רמז קפב: "כ"ג ימים היה מתרה" ולא כ"ד, ומעין זה במדרש תהלים עת, ט. שם המחלוקת היא בין רבנן לרשב"י, ומצויין כי "שבעה ימים היה בין מכה למכה בהרוחה".

⁶ כיוצא בזה רבנו בחיי (שם ז: כה): "וגלה הכתוב במכת הדם שהיא ראשונה והוא הדין לכל השאר שעמדה כל אחת ואחת שבעת ימים ימי הרוחה כ"א יום, הרי חדש ימים... וכן מציינו שישד רבי אליעזר הקליר בפיוטו [ד"ה "מה מועיל רשע לבעליו", יוצר ליום אחרון של פסח] ואמר: ירח ימים הוקצב לכל מכה, שלשה חלקים ויעד וחכה, ורביעית שמשה המכה". על ייחוס שגוי של הפיוט לר"א הקליר, ראו הערת רח"ד שעוועל במהדורתו, שם, הערה 5.

⁷ כנראה הכוונה לנקודת הזמן שבה פרצה מגפת הדבר – "שעה אחת", ותו לא.

⁸ אך ראו מה שכתב ראב"ע עצמו (שם ט: ו) כי לא פעם הכוונה היא רק ל"רוב" ולא ל"כל", ושם כמה דוגמאות. וראו רבנו בחיי שמות י: ה, שלדבריו העולה מדעת רמב"ן הוא ששלוש המכות האחרונות היו בניסן, "והשבע הקודמות היו ביי"א חדשים". ואולם הוא עצמו נוטה להכרעה שמכת דם החלה רק בחודש אב, צפרדע באלול וכן הלאה עד אדר - מכות ארבה וחושך, ובכורות בניסן: "ומה שאמרו משפט מצרים י"ב חדש אין לומר כי עמדו המכות זמן כזה אלא מיום שבא משה לפני המלך... מאותה שעה חל עליהם הדין".

¹⁰ אף כי מלשונו עולה שהמכה עצמה שלושים יום, ושבעת ימי הרוחה הם מעבר לאותם שלושים יום. וכך במשנת ר' אליעזר, יט, וגם שם בשם ר' יהודה. עם זאת דווקא חשבון כזה עשוי להתאים לפיזור עשר מכות לשנים עשר חודשים. וראו תפארת ישראל למשנת עדיות הנ"ל, אות עג.

¹¹ העובדה ששמות החודשים הם מאוחרים ו"עלו מבבל" לא הפריעה לדרשן זה, אשר סבר כנראה שהשם אמנם מאוחר, אולם תוכן זה חבוי בקרבו.

¹² מדרש "שכל טוב" עצמו (שם) כותב שאפילו מכות חושך ובכורות שימשו ז' ימים: מכת חושך – ראו לעיל הערה 1 (בתוספת יום), ומכת בכורות – "ז' ימים עסקו לקבור אותם"!

¹³ שיר השירים רבה ב, כב: "דומה דודי לצבי... וכמה נכסה מהם, ר' תנחומא אמר שלשה חדשים"; פסיקתא – פרשת החודש, וראו הערה קיב במהדורת באבער, שם; רמב"ן שמות ה: כב וכן רבנו בחיי שם, ושם י: ה ועוד.

חודשים. ה"חת"ם סופר¹⁴ אף הרחיק לכת עוד, ולדידו מכות מצרים עצמן החלו רק בראש השנה, וזה תארוכך: דם בראש השנה, צפרדע בר"ח מרחשוון, כנים בראש חודש כסלו, ערוב בראש חודש טבת, דבר בראש חודש שבט, שחין בראש חודש אדר, ברד בראש חודש אדר ב', ארבה בראש חודש ניסן.¹⁵ שאר המכות הן כבר עניין אחר: חושך – סמוך לפסח, ומכת בכורות בליל היציאה ממצרים.¹⁶

* * *

דומה כי העובדה שמחד גיסא לא השתמרה מסורת מדויקת ומוסכמת בשאלה זו¹⁷ ומאידך גיסא כל כך הרבה פרשנים עוסקים בה משקפת יפה את מקומה של התורה בעם ישראל. שום פרט לא מוזנח, שום זווית אינה טפלה, שום אות ושום תג, שום אירוע ושום פרשה אינם מתייתרים מבחינה, מעיון ומדקדוק. הגעתו של "הדף השבועי", בשעטו"מ, למניין אלף גיליונות (כן ירבו!) היא לא רק הישג מרשים אלא בעיקר תוצאה ובבואה נאמנה של השקפת עולם זו. לצד דיונים ועיונים רבים שעסקו בסוגיות שאכן עומדות ברומן של עולם, דיונים ועיונים רבים לא פחות עסקו בפרט ולא בכלל, בצדדי לכאורה ולא בעיקר, ואף על פי כן כבודם במקומם הראוי בהחלט מונח. כך היא דרכה של תורה!

¹⁴ תורת משה, שלהי פרשת וארא: 'לשבת ראש חודש', ד"ה ולא יכלו החרטומים.

¹⁵ וראו רמב"ן שמות י:ד.

¹⁶ כך מגיע החת"ם סופר למסקנה שמכת הדבר התרחשה בדיוק בראש חודש שבט שחל בשבת (ממש כבשנה זו – תשע"ג, שבה אנו קוראים על מכת הדבר בר"ח שבט שחל בשבת!) קביעה זו של החת"ם סופר באה לענות על השאלה מדוע במכת הדבר לא ניסו החרטומים להביא גם הם מכה כזאת על מקנה ישראל, כפי שניסו במכות הראשונות, עיינו שם.

¹⁷ לקושי שב"מחלוקת במציאות", ראו מאמרי על "יום יציאת מצרים", הצופה, יד-טז בניסן תשנ"ט.